

3. САМАШЕВ, А. АБУ

САРЫҚӨЛ ТАРИХИ-ЕСКЕРТКІШ КЕШЕНІ

Өткен ғасырлардан бастап зерттелген Семей болысына қарабы Шыңғыстау тауы, патша заманының зерттеушілері назарына ілініп, алғаш 1896 жылы өлкетанушы В. Никитин жазбасына түсін. Және ол, сол тұста Шыңғыстау обаларын зерттеудің болашағы барын болжап айткан екен. Өлкені археологиялық қырынан зерттеуге байланысты, Семей уезінің онтүстік шекарасы және ен бастысы Шыңғыс тауы ескерткіштерімен маңызды мәнге ие¹.

Дегенмен соңғы елу жылдан астам уақыт ішінде бұл өлкеде кеңес археологтары осы өңірде өздерінің ғылыми іздептерін ішінара жалғастырган. Бүгінде ондағы зерттеу жұмыстарын тәуелсіз казак елінің ғалымдары (З. Самашев, Ә. Төлеубаев, А. Исин, Е. Сайлаубай) жандандыруда.

1947 жылы Орталық музей тарапынан ұйымдастырылған этнографиялық экспедиция Абай ауданындағы Сарықөл колхозы маңында қола дәүірі обаларын зерттесе, Л.К. Нифонтова сонда қазба жұмысын жүргізген². Осы тұста зерттеуге Шыңғыс өлкесіне археолог С.С. Черников та тартылған еді. Атаптаған өлкеде ол 1949 жылы барлау жұмыстарын жүргізді. Мұндағы тастан қалап түрғызылған құрылыштардан бөлек, Сарықөл “тас жәшіктерін” және андрондық қышындық үлгілерінің біршамасын 1949 жылы Л.К. Нифонтова, ал 1960 жылдары С.С. Черников ғылымға жария етті.

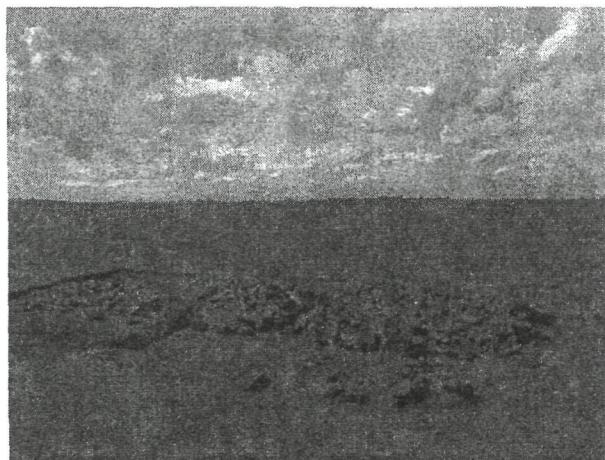
Ал кейінгі зерттеу Шыңғыстау археологиялық экспедициясымен 1999 жылы және 2002 жылдардан бері жүргізілуде³. Экспедиция кұрамында әл-Фараби атындағы Қазак ұлттық университеті ғалымдары мен студенттері (жетекшісі Ә. Төлеубаев, Ф. Омаров) және Семей мемлекеттік университеті (жетекшілері А. Исин, Е. Сайлаубай) болды. 2006 жылы бірлескен қазак-поляк ұжымы, Қазақстаннан Археология институты қызметкерлері (жетекшісі З. Самашев, А.Әбу) мен Семей қаласындағы Ш. Құдайбердиев атындағы мемлекеттік университетінің оқытушы және студенттер құрамы және Польшалық Вроцлав университетінің Археология институты оқытушылар құрамы және студенттері Шың-

ғыстау археологиялық экспедициясында зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Экспедиция жұмысы барысында 2003 жылы табылған Сарықөл жәдігерлік олжалары 2004 жылы А. Исиннің жариялауымен көпшілкке таңылды. Сондағы олжа арасында алтын құты табылған еді. Оған сәл кейінірек, токталамыз.

Енді басты нысан Сарықөл корымына келсек, ол Шыңғыс Казахстан облысы, Абай ауданының орталығы Карапуылдан Онтүстік-батысқа қарай, 45-50 шакырым жердегі, Шыңғыстаудың бүйгіндегі Сарықөл көлінің жағасындағы орналасқан. Сондағы және сол маңайдағы тас мүсіндердің зерттеле бастағанына да көп уақыт болған жоқ. Әр жылдары жарық көрген басылым беттерінде көне түркі дәүірінің ескерткіштерін сипаттаған, тарихи маңызды бастау көздер ретінде⁴ түрлі композициялардың хронологиясы мен интерпритациясы берілді. Мұндағы түркі тайпаларының жерлеу рәсімін археологиялық материалдардың негізінде: С.С. Черников, Ф.Х. Арсланова, А.А. Чариковтар зерттеген.

Ал, 2006 және 2007 жылы далалық жұмыстарда Сарықөл корымының жергілікті жоспары түсіріліп, әртүрлі көлемді катар жатқан №12; 13; 14 яғни, тастан қалап түрғызылған үш обалы кешенге және жанындағы құрбан шалу орнында қазба жұмыстары жүргізілді.

1-сурет. №12, 13, 14 корғандардың жалпы көрінісі

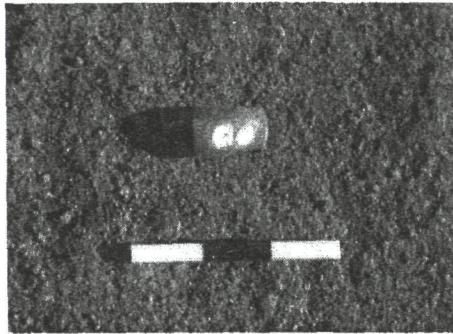
¹ Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы [МИА №88]. М;Л., 1960. с. 16.

² Исин А. Археологические исследования у озера Сарыколь в Шыңғыстау // Абай журналы №3. 2007. с.11.

³ Жұматаев Р.С., Траиспаев Н.Е. Шыңғыстаудағы Сарықөл 1 ескерткіші (2002 жылғы зерттеулер бойынша) // Тезисы докладов научно-практической конференции молодых ученых “Ахинжановские чтения - 2002”. вып.1. А., 2003. с. 55.

⁴ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. т. 1. кн.1. М;Л., 1952. с. 160.

Кешеннің солтүстігіндегі №12 коршаудың шығыс жақ бүйірінде 1, 42 метр шамасында, мұсін-тас орнатылған. Түр келбеті ер адам бейнесінде салынған, ал басы тұтасынан, мойын мен иықтары кескінделе көрсетілген. Бет пішіні анық, көзі, қыр мұрны, мұрты мен сақалы қашау бедермен салынған. Мойында үш бұрышты әшекей бар. Колы анық көрсетілмеген, тек екі жақ қаптал сұлбасы, арқасында жеті тарам бұрымы байқалады. Мұсін қызыл граниттен сомдалған, биіктігі 2,32 м, ені 0,41-0,36 м, калындығы 0,37-0,29 м. Қазба барысында осы тас мұсінді айнала от жағылған, формасы таға тәрізді алау орны анықталды. Толық тазартқан кезде екі басының ұзындығы бірдей 3,8 м., аралығы 3,3 м. болып шықты. Кара дакпен тас мұсіннің аралықтары солтүстік жағынан 1,5 м., оңтүстік жағынан 1,4 м., шығыснда 2,2 м. ашық аланқай бар. Қара дактың ені 0,70-0,80 м., терендігі 0,20-0,25 м. Таң мұсіннің оңтүстігінен, жер бетіндегі қара дақ ішінен нашар сақталған жылқының астынғы жақ сүйек қалдығы және тас мұсіннің солтүстігінен бір дана қызыл түсті (опал) моншақ табылды.

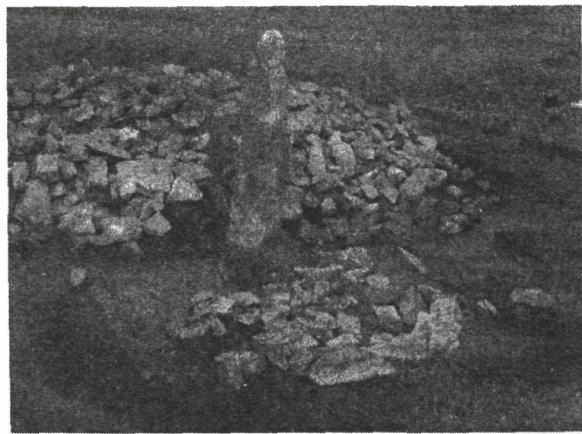
2-сурет. Моншак (опал) бөлігі

Кешенде қазба жұмысы жүргенімен №12; 13 обалардың тек беткі шым қабаттарын қайта тазаланып, жопары түсіріліп, №14 обадағы зерттеу жұмыстары аяқталды.

Қазбаға дейін бетін қалың қараған аралас ақселеу басып, өр жерінен тас қырлары ғана көрініп жатты. Үш обаға да ортасынан айқасқан аралық-жиек (брюк) қалдырылып, шым қабаты аршылды. Кешен солтүстік-батыс – оңтүстік- шығыс бағытта орналасқан. Оба көлемдері және тастанының түсі өртүрлі, гранит тастандардан тұрғызылған.

Үлкені №12 обаның өлшемі 8,4x8,0 метр, пішіні сәл доғал, төртбұрышты. Тастаның көпшілігінің қызылты-сары түсі басым, көк

түстілері жалпак. Көлемі 48x36x18; 58x20x13; 40x37x17; 30x20x5; 38x17x14; 26x15x8; 18x17x4 т.б. Оба үйілген жерде 45° та, вертикальды қойылған, жоғары жақтары ішке қарай еңкейіп, таңдары сыртқа қарай сырғылан тастың көлемі: 72x46x6; 78x35x10 шамасында да кездеседі. Оба іргесінде ұзын, көлемі: 66x20x20; 84x28x12; 46x20x6; 38x16x12; 48x18x10 бекіткіш (контрафорс) тастандар да кездеседі. Олардың кейбірі өз ретімен жатыр. Оның өзі бұл құрылыштың қабырғасының үстін бастыра, көлденен қойған тастандар болуы мүмкін деген ойға жетелейді. Осы қоршаудың А – бөлігінде тастандардың етегінде ірі қара малдың жілік сүйегінің сыйнығы шықты. Қазба бұрынғы құрлықтық жер беті деңгейіне жеткенімен, ол деңгейден төмен жатқан тігінен қойылған тастандарда кездеседі. Д – бөлігінде, тонаушылардан қалған із болса керек, тастандардың арасында d- 1м. болатын сары топырақ бар. Жалпы №12 коршау мен №13 коршаудың аралары негізінен бөлек, кейіннен сырғылан тастанмен тұтасып кеткен.

3-сурет. Мұсін және таға тәріздес ошак орны

№13 коршау өлшемдері 7x8 м. тік төртбұрышты болып келген. Мұнда жалпақ тақта тас, орта пішінді және ұзынша тастандарда бар. Осы обаның А – бөлігінде тіктеп қойылған тас та кездеседі. В – секторынан жүген ауыздығының (металл) бөлігі табылды. Ауыздықтың бір басы сулығымен сақталған да, екінші басы ортасынан сынған. Сақталу деңгейі орташа. Бұл қоршаумен №14 коршаудың аралары катты бүлінген және оба арасындағы тас сырғып жылжыған. Екеуінің аралықтары кейіннен қосылғаны байқалады.

4-сурет. Ауыздық

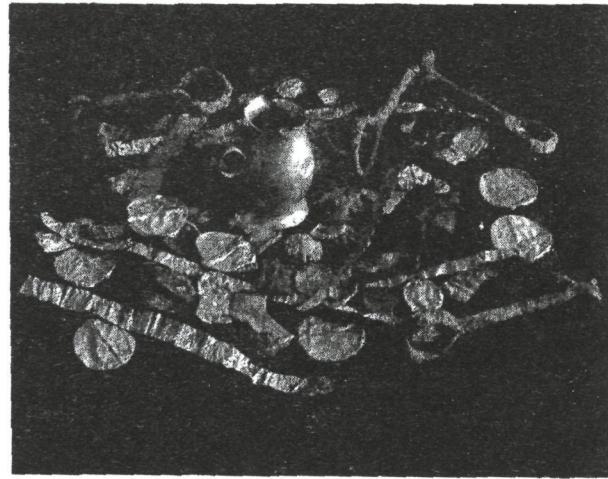
№14 қоршау, алдыңғы екеуінен анағұрлым кішірек, жер бетінен биіктігі 0,4 м., тастан екі қатар етіп қаланған. Құрылысты зерттеуде Д-бөлігінің кейіннен тонаушылармен қатты бүлінген көрінеді. Төртбұрышты болып келген қоршаудың солтүстік-батыс бөлігінің тастандырылған ортадағы 72×90 см. болатын, тонау шұнқыр орны сакталған. Мұнда жерлеу орны немесе жекелеген артефактілер байқалған жоқ. Қазба барысында обаның шығысынан ұзындығы 4,8 м., ені 0,8-

0,9 м. қара дағы бар және осы дақтың ішінде тігінен тізбектелген тас кездесті.

Мұсін-тас түбінен табылған заттар

Мұсін-тас түбінен 2003 жылы табылған заттар: ол - кішкене алтын құмыра, көптеген алтын, құміс жапсырмалар, темір үзенгі, айылбас, жебе мен наизаның ұшы.

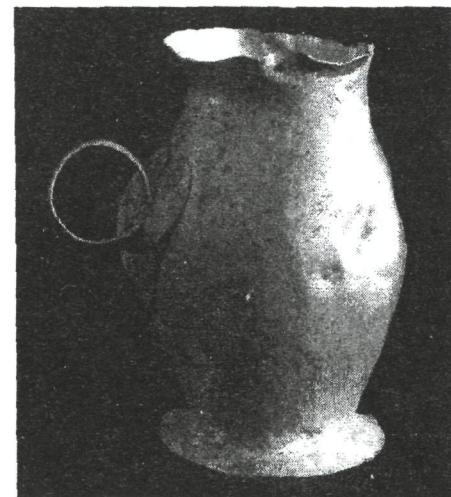
Құмыра. Алтын. Биіктігі – 5,4 см, ернеу диаметрі – 2,8 см, ендік пішіні – 4 см, түбі – 3,2 см, салмағы 17,9 гр. Құмыраның сабы бүйірінен үш жапсырма шегемен бекітілген. Осы құтыға ұқсас ыдыстар өр түрлі уақытта, түркі текті Алтай халықтары коныстаған елдер аумағынан да табылған. Дегенмен олардың көлемі бұдан екі-үш есе үлкен. Құтыға қатысты, мұндай қымбат бағалы металдан жасалған ыдыс-аяқ түркі жұртының түрмисында ерекше мәнге ие болған деуге болады. Құтының ғұрыптық мәні сол, токшылық пен жұтамас байлықтың және өлген адамға көрсетілген құрметті білдірген. Сондай-ақ, оны генеалогиялық танымға да өсері барына токталған жән. Ол турасында А. Исин, Рашид ад-Диннің “Жылнамасынан” мысалдар келтірғен.

5-сурет. Алтын құмыра

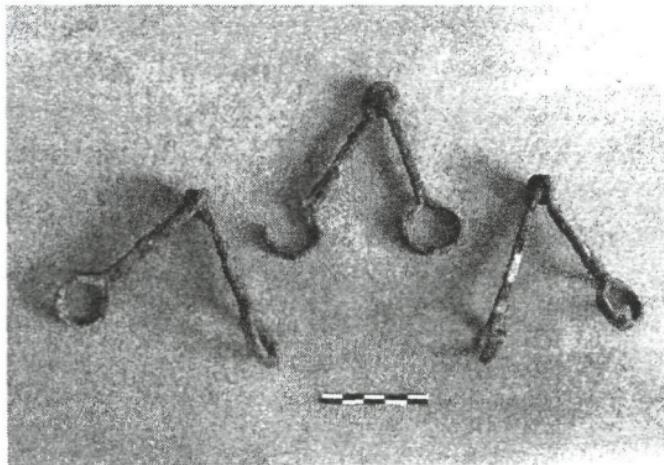
Жапсырмалар. Құтының ішінде жолак, дәңгелек түріндегі 10 алтын лента-қанылтыр, 7 фигуралық, 4 кішкене тік бұрышты жапсырма шыкты. Бұдан басқа осы жиынтықта өртүрлі конфигурациядағы 11 құміс жапсырма бар. Әшекейлердің қатарында қоладан жасалынған бірнеше бүйім бар.

Ат өбзелі. Темір ауыздық. Классикалық үлгідегі екі құрамды 3 түрлі табылды. Темір үзенгі. Үш үзенгі де ілгек түрінде, типі жағынан –

көлденен-сопақша, ілгегі қабысынан. Даға корпусы – дәңгеленген.

Жалпы, Сарықөл ескерткіштері, ондағы тас мұсіндерді зерттеу ғылымда қашанда берері мол енбек екендігі дау тудырмайды. Кешенге қатысты айтарымыз, бұл байырғы Түрік кезеңінің, шамамен VIII ғасырға дейінгі ескерткіш деп пайымдал отырмыз. Одан арғы мәліметті, ендігі жерде Мемлекеттік “Мәдени мұра” бағдарламасы аясына енгізілсе белгілі болмақ. Өйткені, келе-

6-сурет. Ат әбзелі: темір ауыздық

шек атқарылатын археологиялық зерттеу жұмыстары тын деректердің негізінде, аймақтың көне

және орта ғасырлар тарихын жүйелі зерттеудің ігі бастамасына ықпал еттері хак.

Резюме

В данной статье автор рассказывает о древнетюркском погребальном комплексе, также о культуре древнетюркских племен, которые населяли Восточный Казахстан.

Summary

In this article the tradition sources of adding admixture of fractional stone to the clay paste of the vessels in Sarykol culture.